

Araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçe*

Nurettin Demir**

Her ne kadar Bursa'da Türkçeye yer veren ilk araştırma 1867 tarihini taşırsa da bugün Türkçenin Bursa'da konuşulan varyantları en az araştırılmış olan Anadolu ağızları arasında yer alır (bkz. Maksimov 1867, Kúnos 1882, Gordlevskiy 1916).¹ Anadolu ağızlarının dil özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmış son iki sınıflandırmadan birinde Bursa "no date" diye verilen Marmara ağızları grubuna dahil edilir (Boeschoten 1991, 156). İkincisinde ise Bursa ağızları, bibliyografyadan anlaşıldığı kadarıyla iki lisans tezinden hareketle sınıflandırmaya tabi tutulur ve Anadolu ağızlarının Batı grubunun birinci alt grubunda; Çanakkale, Balıkesir ve Bilecik ağızlarıyla birlikte bunun da ikinci derecedeki alt grubunda gösterilir (Karahan 1996, 150). Ancak sınıflandırmayı kaleme almış olan L. Karahan; Sakarya, Çanakkale, Balıkesir, Konya, Adana, İçel, Çorum, Ankara'yla birlikte yeterince işlenmemiş olmaları dolayısıyla sınıflandırma çalışmasını olumsuz yönde etkileyen ağızlar arasında Bursa ağızını da zikreder (1996, VI). Bildiğimiz kadarıyla son birkaç yılda da Bursa ağızları önemli bir araştırmada ele alınmış değildir. Dilciliğin bugün ulaştığı seviye ve dildeki hızlı değişimler göz önüne alındığında, eski tarihli çalışmalar ve öğrenci tezlerinin yetersizliği ve profesyonel anlamda dil incelemelerinin yerini tutmalarının mümkün olmadığı açıktır. Türkçenin Bursa'daki varyantlarının bu derece ihmal edilmiş olması, aşağıda kısaca dile getirmeye çalışacağım sebeplerle dilcilik açısından bir laboratuvar durumundaki Bursa'da dil araştırmalarına bir an önce başlanmasını da elzem kılmaktadır. Gerçi biz, ağızların kaybolacağı şeklindeki yaygın görüşü paylaşmıyoruz. Ancak doğru ve güzel kabul edilen, prestije sahip standart Türkçenin tesirinin okullaşma, basın yayın, kültür merkezleri arasındaki ilişkilerin artması vb. yollarla kaba, yanlış şekiller olarak görülen prestijiz varyantlar, yani ağızlar üzerindeki tesirinin eski devirlerle karşılaştırılmayacak derecede artması yüzünden yerel konuşmaların birincil özelliklerinin kaybolacağı ve dar bölgelerde konuşulan varyantların daha geniş bir bölgede geçerliliği olanların içinde eriyeceğini sanıyoruz. Bunun neticesinde sadece dil açısından değil, tarih, folklor, kültür alışverişi gibi değişik sahalar için de önemli ip uçları bir daha tespit edilemeyecek şekilde kaybolup gidecektir. İşte bu yüzden aşağıda dilciliğin belli kolları açısından bölgenin neden ilgi

* *Osman Gazi ve Bursa Araştırmaları Sempozyumu'unda (16-18 Haziran 1997, Bursa) sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.*

** Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Ayrıca R. Godel 1. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde "Une collection inédite de proverbes turcs du Bursa" adlı bir bildiri sunmuştur. Ancak biz bu çalışmayı göremedik.

çekici olduğuna işaret edecek, Bursa’da Türkçenin araştırılmasının önemini ve gerekliliğini dile getirmeye çalışacağız. Bu yüzden yazımız araştırma konusu olarak Bursa’da Türkçe lehine tezlerin dile getirildiği bir ön çalışma olarak görülmelidir. Dile getireceğimiz hususların önemli bir bölümü diğer şehirler için de az veya çok oranda geçerlidir.

Tarihi ve yaşayan Türkçe

Bursa’da Türkçe deyince konuyu önce tarihî ve yaşayan Türkçe olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Osmanlının önemli kültür merkezlerinden olan bölge, en eski kütüphanelerden birine de sahiptir. Bu yüzden yazılı kaynaklardan hareketle yapılacak çalışmalar için bolca malzeme mevcuttur. Biz bu çalışmamızda dikkatimizi yaşayan Türkçe üzerinde yoğunlaştırmak istiyoruz. Ancak yazılı eserlerden hareketle yapılacak dil incelemelerinde üzerinde durulması gereken bir hususa işaret etmeden geçmek de istemiyoruz. Bu, Osmanlı yazı geleneği içerisinde Bursa’nın oynadığı rol ve bu rolün dile yansması, yani eski devirlerde Türkçenin Bursa’ya has özelliklerinin neler olduğunun tespiti, Bursa’da yazılan eserlerin dili incelenirken, bunların aynı dönemde başka bölgelerde kaleme alınanlardan ayrılıp ayrılmadığı, ayrılıyorsa sebeplerinin ortaya çıkarılmasını tarihî diyalektoloji kadar genel Türkçe için de faydalı görüyoruz.

Diyalektoloji

Yukarıda da dediğimiz gibi Türkçenin Bursa’da konuşulan varyantlarının en az araştırılmış Anadolu ağızları arasında yer alması ile ağızların birinci derecede göze batan özelliklerinin eskiye göre bugün daha hızlı kaybolması Bursa’da bir an önce ağız araştırmalarına başlamak için yeterli sebeplerdir. İlk ele alınması gereken hususlardan birisi, ağız araştırmalarında âdet olduğu üzere, Bursa’da doğup büyümüş, bölgeyi uzun süre terk etmemiş, okur yazarlık oranı mümkün olduğunca düşük, belli bir yaşın üzerindeki şahıslardan yapılmış ses kayıtlarından hareketle Türkçenin Bursa’da dost, aile, tanıdıklar gibi resmî konuşmanın gerekmediği yerlerde kullanılan varyant veya varyantlarının araştırılması olmalıdır. Anadolu’nun değişik bölgelerine dair ağız monografileri yapıldığı için Türk diyalektolojisi bu hususta yeterli tecrübeye, monografi çalışmalarını organize edecek ve neticelendirecek bilgi birikimine sahiptir. Ancak bölge ağız araştırılırken ağız özelliklerine dair açıklamalarda, ağız çalışmalarında zaman zaman görüldüğü gibi, hareket noktası olarak kendisi de nihayetinde Bursa ağızı gibi Türkçenin belli bir varyantı olan standart Türkçe değil, bizzat Bursa ağızı esas olmalıdır. Ele alınan hususların daha iyi anlaşılması için, zaman zaman standart Türkçenin yardımına başvurulması doğaldır. Ama ağız özelliklerini standart dilin bozuk şekilleri olarak görerek bugünkü standart dilden hareketle açıklamaya çalışmak, ilk bakışta ilgi çekici görünse de yanlıştır.

Ağız araştırmalarında, coğrafî bakımdan birbirine yakın bölgelerin dil özellikleri açısından da yakın olacağı kabul edilir. Buna göre A ağızı ile B ağızı arasındaki ortak yönler A ağızı ile C ağızına oranla daha fazladır. Aradaki mesafenin uzamasına paralel olarak dil özelliklerindeki benzerlikler azalır. Bu kural sınıflandırma denemelerine bakınca önemli ölçüde Türkiye Türkçesinin yerel varyantları için de geçerlidir. Ama

Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde aynı boyun kollarının değişik bölgelere yerleşmesi ve değişik sebeplere bağlı göçler veya iskan teşebbüsleri Anadolu'da dil coğrafyasının bu kuralının ilgi çekici istisnalarının ortaya çıkması neticesini doğurmuş, aynı ağız özelliğini taşıyan boyların farklı bölgelere yerleşmeleri ağız adacıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bugünkü anlamda ağızlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldırıcı bir standart dil tesirinin olmaması gibi komşu ağızların birinin ötekinden prestij bakımından daha üstün görülmemesi de coğrafik olarak birbirine uzak olmakla birlikte boyların birlerinden ayrılmadan önceki ağız özelliklerinin önemli ölçüde korunmasında etkili olmuştur. İşte ağız araştırmalarının cevap araması gereken hususlardan birisi de Anadolu'nun Türkleşmesi süreciyle çok yakından alakalı bu durumun Bursa'ya yansımaları olmalıdır. Bursa ağızının monografisi yazılırken göçler göz önünde bulundurulmalı, idarî sınırlar değil, ağız özelliklerinin sınırları esas alınmalıdır. Bu arada, bölgenin yerleşim tarihiyle ilgili ip uçları elde edilmeye çalışılmalıdır. Biz, tarihî belgelerin sustuğu yerde dil araştırmalarıyla tarih için de önemli sonuçlar elde edileceğine, belge olması halindeyse dil incelemelerinin bunların lehinde veya aleyhinde tezler ortaya çıkaracağına inanıyoruz. Daha önceki çalışmalarımızdan bazılarında bunu tecrübe ettik (bkz. Demir 1996, 1997). Bursa'yla ilgili olarak bu açıdan sormamız gereken soruyu tekrar edelim: Acaba dilden hareketle bölgeye gelen boylar hakkında bilgi elde edebilir miyiz? Konuşulan ağızın ait olunan boyla doğrudan bir ilişkisi var mıdır?

Sosyolinguistik

Bölgedeki varyantları bir kenara bırakıp mümkün olduğunca yaşlı, okur yazarlığı olmayan, bulunduğu bölgeyi terk etmemiş şahısların konuşmasını inceleyen klasik bir ağız araştırmasının dilcilik açısından gerekli olmakla birlikte araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçe'nin hakkını vermektense uzak olduğunu da hemen ifade edelim. Bursa'da Türkçe, dilciliğin başka kolları açısından da son derece ilgi çekicidir ve Türkçenin buradaki varyantlarının layığıyla araştırılabilmesi için ağız araştırmalarına paralel olarak dilciliğin başka metod ve beklentileriyle de yaklaşılması gerekir. Bursa yerli ağızının kendi iç ve dış kaynaklı sebeplerle ortaya çıkan nesiller, sosyal tabakalar, cinsler arası tabakalaşmaları araştırılması gereken konuların başında gelir. İç kaynaklı olanlar Türkçenin bölgeye has varyantlarındaki tabii gelişmeler; dış kaynaklı olanlar ise standart Türkçenin de içinde bulunduğu Türkçenin bölgeye has olmayan varyantları, başka diller ve dil dışı unsurların bölgedeki Türkçenin tabii gelişmesine etkisi neticesinde ortaya çıkanlardır. Dildeki tabakaların araştırılması ister istemez kim, kiminle, hangi varyantı, hangi şartlar altında konuşuyor sorusunu da beraberinde getirecek, nesiller, cinsler, sosyal tabakalar arasında dilin farklı, bir başka deyişle "adamına ve duruma" göre kullanılmasının araştırılmasını gerektirecektir. Ayrıca insanların kendi ve başkalarının varyantları hakkındaki sübjektif düşüncelerini öğrenmek, diğer faydaları bir tarafa dildeki sübjektif sebeplere bağlı değişimler hakkında ipuçları verecektir. Dilde değişimin önemli sebeplerinden biri olan dile karşı "tutum" hakkındaki araştırmalar, dilciliğin dinamik kollarından biriye de Türkçe'den hareketle yapılmış çalışma yok gibidir. Ama başkalarının tecrübelerinden istifade

ederek, elde edeceğimiz sonuçlarla hem Türkçe hakkındaki bilgilerimizi arttırır hem de başka ülkelerde yapılan benzer çalışmalara da zenginlik getirebiliriz.

Dil ilişkileri

Bursa sadece diyalektoloji ve sosyolinguistik açısından değil, aynı zamanda benim *dil ilişkileri* şeklinde türkçeleştirmeyi uygun gördüğüm kontaktlinguistik açısından da son derece ilgi çekicidir. Türkçe yayılmış olduğu geniş coğrafyada yapı bakımından çok farklı dillerle ilişkide olmuş, karşı karşıya geldiği dilleri az veya çok oranda etkilemiş, kendisi de bu dillerden etkilenmiştir. Bu etkilenmeyle ilgili araştırmalarda daha çok Türkçe ve diğer diller arasındaki kelime alışverişleri öne çıkarılmış ise de son yıllarda dillerin birbirlerinin yapısına etkilerine dair çalışmalar ağırlık kazanmıştır (bu konudaki araştırmaların sonuçlarının topluca değerlendirildiği Johanson 1992'ye bkz., bu tür çalışmaların en son ve en güzel örneklerinden birisi olarak ayrıca bkz. Menz 1999). Araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçeye bu yönden bakınca, bölgeyi dilcilik açısından cazip kılan hususlardan birisinin de bu olduğunu görürüz. Burada iki tür ilişkiden söz edebiliriz. Bunlar Türkçe-Türkçe ilişkisi diyeceğimiz Bursa temel ağzı ile Türkçenin diğer bölgelerde konuşulan varyantları ve Türkçe-Türkçe olmayan dillerin karşılaşması şeklindedir. Her iki ilişki türünün de araştırılması dildeki değişmelerin anlaşılabilmesi açısından olduğu gibi sosyal bilimlerin diğer kolları için de önemlidir. Çünkü karşı karşıya gelen diller ve dillerin varyantları değil bunları konuşanlardır, ilişki sırasındaki çatışma, uyum, değişme vb. hususlar diller arasında değil, konuşanları arasında olur, ancak en iyi şekilde dilde ifadesini bulurlar ve dil ilişkileri araştırmaları da işte tam bunu inceler.

Özellikle son iki yüz yılda meydana gelen göçler neticesinde ortaya çıkan ve kabaca dört grupta ele alabileceğimiz Türkçe-Türkçe ilişkisi Bursa'yı dilcilik açısından çok ilgi çekici kılar. Farklı boyların yerleşmesi, endüstrileşmeye paralel olarak son yıllarda Anadolu'nun değişik bölgelerinden veya Balkanlar ve Rusya'dan çeşitli tarihlerdeki göçler, standart dilin farklı kanallardan tesirinin önceki yıllarla karşılaştırılamayacak derecede artması, Bursa'da Türkçe-Türkçe ilişkilerine katılan önemli unsurlardır.

Kanaatimce dil ilişkileri araştırmaları açısından Bursa'yı cazip kılan en önemli husus Balkanlardan göçler neticesinde ortaya çıkan durumdur. Balkanlardan bölgeye yoğun göçler geçen yüzyılın ikinci yarısında başlar ve malum sebeplerle günümüze kadar devam eder. Bu göç dalgalarıyla bölgeye küçümsenemeyecek sayıda Balkan Türkünün gelmesi, burayı adeta bir dil laboratuvarına çevirir. Bu durum, her şeyden evvel dil dışı şartlar da göz önünde bulundurulmak kaydıyla Balkan Türkçesi hakkında iyi çalışmalar için gerek ulaşımın gerekse bölgede alan araştırması yapmanın kolaylığı da göz önüne getirilince, iyi bir fırsattır. Nitekim son yıllarda Türkolojide benzer fırsatları değerlendirme yoluna gidilmektedir. Ayrıca ana dilleri Türkçe olmakla birlikte, Bursa'ya gelen Balkan Türkleri yerlilerden farklı bir varyantı konuşmaktadırlar ve çoklukla iki dillidirler. Türkçenin azınlık dili olduğu ve zaman zaman aşırı baskılara maruz kaldığı ülkelerden gelmektedirler. İki dillilikte ikinci dil her zaman aynı dil değil, gelen ülkenin dilidir. Standart Türkçenin tesirinden Türkiye sınırları içerisinde yaşamış olanlara göre daha uzaktırlar. Öyleyse buradaki karşılaşma neticesinde şu tür

sorulara cevap aramak dilcilik açısından son derece verimli neticelere götürebilir: 1) Nasıl bir varyant konuşmalarda kullanılmaktadır? 2) Göçmen ağızlarında neler, niçin, hangi şartlar altında ve nereye kadar değişmektedir? 3) İkinci dilin bölgede kullanılması ne durumdadır? 4) Geldikleri ülkenin resmi dili olarak gelecekleri açısından son derece önemli iken birden bire bu önem ortadan kalktığına ve bu dillerin tesirinden uzak yaşadıklarına göre, ikinci dil ne olmaktadır? 5) Bursa yerlilerinin ve dışardan gelenlerin hem kendi hem de öteki varyantlara karşı tutumları nedir? 6) Eğitimde karşılaşılan varyantlara bağlı sorunlar var mıdır, bunların aşılması için ne gibi stratejiler geliştirilmelidir? 7) Bölgeye farklı tarihlerde göçler olduğu göz önüne getirilince, araştırılması son derece ilgi çekici neticeler ortaya çıkaracak olan bir husus da, farklı tarihlerde aynı bölgeden buraya gelen insanların dilindeki tabakalaşma ve bu tabakaların aralarındaki ilişki, uyum, çatışma nasıldır, sonuçta ortaya çıkan varyant nedir?

Göçlerin Bursa nüfusunun teşekkülünde her zaman önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Bir bölgeye başka bir bölgeden göç olması durumunda ortaya çıkan temas, çatışma ve birbirine yaklaştırmaya bağlı gelişme, sosyal ve prestij açısından zayıf olan dilin veya varyantın ortadan kalkmasına kadar gidebilir. Bursa'ya göçlerle Türkiye dışından gelen bir başka önemli grubu ise Rusya göçmenleri oluşturur. Rusya'dan göçler münferit olmakla birlikte gelenlerin sayısı oldukça yüksek rakamlara ulaşır. Mesela 1877-83 Osmanlı-Rus harbi sebebiyle 30.000 civarında insan Bursa'ya gelmiştir. Nüfusun kalabalık olması, beraber getirilen varyantın çevredeki prestij varyantı karşısında dayanıklılığını arttırır. Ancak gelenlerin kalabalık olmakla birlikte aynı bölgeye iskan edilmemeleri veya başka sebeplere bağlı olarak dayanıklılık azalabilir. Çeşitli sebeplerden kaynaklanan göçlerle Türkiye'ye gelen ve üst dil olarak standart Türkiye Türkçesine bağlı olmayan Türk topluluklarının diline karşı Türkolojide gittikçe artan bir ilgi gözlenmektedir. Bursa'yla ilgili ise henüz herhangi bir çalışma yoktur. Yapılacak çalışmalarda bir taraftan ele alınan varyantın kendine has yönleri incelenirken diğer taraftan bunların Türkiye Türkçesiyle ilişkileri tespit edilmeye çalışılmalıdır. Türkoloji'de bu tür Türkçe-Türkçe ilişkilerinin araştırılması yönünde herhangi bir çalışma yoktur. Ama dilde değişimle ilgili araştırmalar, dil etkileşmesinin değişimlerin önemli sebeplerinden birisi olduğunu ortaya çıkarmış ve bu yüzden etkileşmeye bağlı dil olaylarının incelenmesi dilbiliminin önemli kollarından birisi haline gelmiştir. Ayrıca temasla ilgili araştırmaların sonuçları, Sovyetlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan Türkçenin çeşitli kollarının birbirine yaklaşması çabalarında da faydalı olacak ip uçları verecektir. Bursa Sovyetler Birliği'nden göç almış bir şehir olması yanında yukarıda belirtildiği gibi alan araştırması için de ideal şartlara sahip olmasıyla da konuya ilgi duyan araştırmacıların farkına varacağı bir bölgedir.

Son olarak, bir hususa daha işaret etmeyi faydalı görüyorum. Bugün bir taraftan ilmi disiplinlerde detay ve buna bağlı olarak dar sahalarda uzmanlaşma önem kazanırken, diğer taraftan her disiplinin belli bir yerde kendi sınırlarına dayanması neticesinde disiplinler arası işbirliğinin önemi daha da artmıştır. Dil, edebiyat, tarih, sosyoloji, sosyal psikoloji, coğrafya, eğitim, folklor gibi kendine has ilgi sahaları ve metotları olan disiplinlerin yapacağı işbirliği neticesinde bizim düşündüğümüz manada verimli çalışmalar ortaya konacaktır. Bu disiplinler kendi branşlarıyla ilgili bilgileri arttırırken, diğer branşların da gelişmesine katkıda bulunacaklardır. Meseleye sadece Türkiye

açısından bakmadığımı belirtmek isterim. Dünyanın hemen hemen her yerinde Bursa'dakine benzer gelişmeler görülmekte, değişik sahalarda uzmanları bunları incelemeye çalışmaktadır. Bu yüzden, bölgedeki dil durumunun kendine has yönlerinin araştırılmasıyla aynı zamanda Türkiye genelinde ve nihayet dünyanın diğer yerlerindeki gelişmelerle benzer ve farklı tarafları da ortaya çıkacaktır. Böylece bugünü daha iyi anlayacak, geleceğe daha hazırlıklı olacağız.

Kaynakça

- Demir, Nurettin 1996. "Einige Merkmale yörükischer Dialekte. *Symbolae Turcologicae - Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996*, 61-70. [Yay.:] Árpád Berta / Bernt Brendemoen / Claus Schönig. (Series: Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions. vol, 6.) Uppsala.
- Demir, Nurettin 1997. "Die Vergangenheitsform auf -(y)ik in anatolischen Dialekten." *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceeding of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC.) Szeged. Hungary: June 16-21, 1996*. Ed.: Berta, Árpád. Szeged. S. 65-79.
- Gordlevskiy, V. 1916. *Obraztsy osmanskogo narodnago tvorčestva, I. Trudi Lazarevskim Institutom Jivih Vostocnich Yazikov XXXIV*, Moskva.
- Johanson, Lars 1992. *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Frankfurt. (= Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.)
- Kaplanoğlu, Raif 1996. *Bursa yer adları ansiklopedisi*. İstanbul. (Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları No. 2, Bursa Kent Araştırmaları Dizisi No. 1.)
- Karahan, Leyla, 1996. *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara.
- Kúnos, Ignacz 1892. *Kisázsiai török dialektusairol. Nyelvetudományi Közleményei. 2) Bursza vidéke szálások*, s. 261-274.
- Maksimov, V. A. 1867. *Opit isledoveniya Tjurskih dialektov v Hudavendigare i Karamanii*. Petersburg.
- Menz, Astrid 1999. *Gagausische Syntax. Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel*. Wiesbaden.